

УДК 355.34:94] [477]

DOI: 10.33099/2707-1383-2022-46-4-146-170

Дмитро Веденєєв

доктор історичних наук, професор,

провідний науковий співробітник

науково-дослідного центру воєнної історії,

Національний університет оборони України

імені Івана Черняхівського

(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>

Електронна пошта: voyen_ist@ukr.net

ЗОВНІШНЯ РОЗВІДКА ЯК НАПРЯМ ОПЕРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОГО ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ У СВІТІ (1954–1991 рр.)

У статті на основі документальної спадщини спецслужб та дослідницьких праць розкривається місія та основні напрями оперативної діяльності підрозділу зовнішньої розвідки (1-го Управління) Комітету державної безпеки Української РСР в період «холодної війни». Розкривається еволюція організаційно-функціональної побудови розвідки. Досліджується організація та основні результати роботи за напрямками політичної, науково-технічної, гуманітарної розвідки, розробки закордонних осередків української політичної еміграції та конфесійних об'єднань. Окремо висвітлюються деякі довготривалі спеціальні операції та досвід оперативно-бойової діяльності під час Афганської війни 1979–1989 рр.

Ключові слова: *розвідка, спецслужби, оперативне мистецтво, національна безпека, «холодна війна», спецпропаганда.*

Постановка проблеми. Ґрунтовне дослідження ролі спеціальних служб відкриває суттєві можливості для розуміння важливих подій воєнно-політичної історії України. Це зумовлено не тільки значними ресурсами розвідки й контррозвідки у справі захисту безпеки і забезпечення обороноздат-

ності країни, реалізації національних інтересів, їх прямим залученням до звершення багатьох подій світової та національної історії. Пріоритети, форми і методи оперативної діяльності слугують індикаторами сутності державного ладу та політичних спрямувань певних держав, соціальних

систем. До того ж, дослідження історії спецслужб як напряму історичної науки та воєнно-історичної науки як її галузі може розвиватися виключно із застосуванням міждисциплінарних когнітивних можливостей. Студіювання минулого органів розвідки та контррозвідки (важливої складової апарату державного управління, військової організації держави, важеля забезпечення її зовнішньополітичного курсу) видається можливим лише шляхом інтеграції методологічних підходів воєнно-історичної, історико-правової, політичної науки, теорії та історії міжнародних відносин, соціальної психології тощо.

Акумуляція досвіду оперативного мистецтва попередників сучасних розвідувальних органів України слугує важливою запорукою акумулювання досвіду оперативного мистецтва спецслужб, ефективним елементом професійної підготовки кадрів національного правоохоронного органу спеціального призначення. Поширення наукових знань з історії спецслужб України сприятиме оволодінню особовим складом СБ України багатющим досвідом оперативного мистецтва, формування у нього почуття патріотизму на прикладах кращих зразків звитяги попередників, збагаченню загальнокультурного рівня й професійної ерудиції. Проведення свого часу опитування керівного й оперативного складу центрального управління та регіональних органів СБ України, засвідчило, що серед за-

пропонованих засобів професійного виховання саме засвоєння історичних знань респонденти поставили за ступенем важливості на 4–5 місце (Веденєєв, Д. В. 2009, с. 24; Веденєєв, Д. В. 2022а, с. 14–22).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Організаційно-функціональна еволюція розвідувального органу радянських органів державної безпеки в Україні в період «холодної війни» (1946–1991 рр.) відноситься до найменш досліджених у науково-документальному відношенні сторінок історії спеціальних служб в Україні. Передовсім, доцільно назвати фахові історико-документальні дослідження проблематики нашої статті — колективну роботу дослідників історії вітчизняної розвідки (Рожен, Л. М., Веденєєв, Д. В., Гавриленко, О. А. & інші. 2011, 536 с.), узагальнюючу роботу з історії української розвідки у ХХ ст. (Скрипник, О. 2019, 344 с.) та серію біографічних нарисів (Скрипник, О. В. 2009, 319 с.; Скрипник, О. В. 2011, 621 с.; Скрипник, О. 2013, 440 с.) званого спеціаліста у цій царині, відповідального співробітника Служби зовнішньої розвідки України та активного розробника її документальної спадщини, Заслуженого журналіста України О. Скрипника, в яких розкриваються організація, магістральні напрями оперативної діяльності 1-го Управління (зовнішня розвідка) Комітету державної безпеки (КДБ) Української РСР.

Спрямованість й службові здобутки за певними напрямками роботи української розвідки до 1991 р. подаються через висвітлення життєписів її окремих керівників та співробітників розвідки в історико-біографічних працях та окремих публікаціях (інтерв'ю з колишніми розвідниками) у пресі І. Безсмертного, А. Булавина, О. Скрипника, В. Хоменка, І. Шиденка (Бессмертный, И. 2007, 264 с.; Бессмертный, И. 2007, с. 8; Булавин, А. А. 2019, 526 с.; Керівники української зовнішньої розвідки, 2010, авт.-упоряд. Хоменко, В. Д., Скрипник, О. В., Шиденко, І. М. & інші 176 с.).

Інформативним джерелом з вивчення агентурно-оперативної та бойової діяльності позаструктурних спецпідрозділів «Каскад» й «Карпати» КДБ СРСР з числа співробітників розвідки КДБ УРСР під час Афганської війни 1979–1989 рр. виступають спогади О. Дорожкіна, Г. Лобачева, О. Нездолі та інших бойових офіцерів (Ветерани розвідки завжди в строю. 2013, 138 с.; Дорожкін, О. Н. 2011, 216 с.; Нездоля, А., Нестеренко, С. & Нестеренко, Э. 2003, 471 с.; Отряд специального назначения «Каскад». Факты. Воспоминания. Свидетельства. Судьбы. 2000, 248 с.; Лобачев, Г. С. 2010, 304 с.).

Мета статті. Науково-історична реконструкція розвідувального компоненту органів державної безпеки в Україні за доби глобального міжблокового протистояння у сві-

ті («холодної війни») із розкриттям його організаційно-функціонального устрою, воєнно-політичних детермінант, провідних напрямів та результатів оперативно-службової діяльності.

Виклад основного матеріалу. Певна лібералізація суспільного життя СРСР після смерті Й. Сталіна (1953 р.), зростання відкритості держави та зовнішніх контактів за доби «відлиги», розширення міжнародних зв'язків СРСР та союзних республік, активізація стосунків із українською діаспорою (поряд із продовженням оперативного розробки чекістами діаспорного середовища, обумовленого протистоянням «холодної війни») об'єктивно стимулювали підвищення ваги органів держбезпеки Української РСР по лінії зовнішньої розвідки. Із утворенням у 1954 р. Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) СРСР, функції зовнішньої розвідки покладалися на Перше головне управління (ПГУ) КДБ СРСР, яке зберігало свої функції до розпаду СРСР у 1991 р. Відповідно, розвідувальну роботу за кордоном в Україні здійснював Перший відділ КДБ при РМ Української РСР на чолі із полковником Андрієм Ткаченком (керівник розвідки у 1954–1959 рр.)¹.

¹ Ткаченко Андрій Купріянович (1910–?). Уродженець Київщини, учасник Другої світової війни, працював у спецслужбі з 1931 р., мав значний досвід контррозвідувальної роботи, оперативного забезпечення партизанського руху, був відзначений кількома бойовими ор-

Водночас активізацію розвідувальної роботи з позицій України підштовхувала міжблокова конфронтація доби «холодної війни», до якої спецслужби геополітичних противників активно залучали політичні об'єднання діаспор народів СРСР. Відповідним чином формувалися політичні настанови правлячої Комуністичної партії, адже у 1959 р. у постанові ЦК Компартії України від 1 грудня 1959 р. «Про стан роботи органів державної безпеки Української РСР» було піддано критиці роботу республіканського КДБ за «повільну роботу» із створення агентурно-оперативних позицій в середовищі Закордонних частин ОУН, Закордонного представництва УГВР, Проводу українських націоналістів (А. Мельника), ОУН-за кордоном, Української робітничо-демократичної партії, Української національної ради та компрометації їх лідерів.

В 1959 р. на базі 1-го відділу КДБ при РМ УРСР створили Перше (розвідувальне) управління. Як зазначалося у постанові Політбюро ЦК КПУ «Про стан та заходи посилення роботи органів державної безпеки Української РСР» від 24 листопада 1959 р., «найголовнішим завданням» КДБ УРСР є «всесірне посилення роботи проти розвідок

денами. Забезпечував підготовку і засилання у тил ворога партизанських загонів і розвідувальних груп. Після війни перейшов на розвідувальну ділянку, і з травня 1954 р. очолював розвідувальний підрозділ КДБ УРСР.

капіталістичних держав та закордонних центрів українських буржуазних націоналістів» (Літопис УПА. 2001, Т. 3, с. 588). Згідно з наказом голови КДБ при РМ СРСР від 9 березня 1960 р. № 0084 «Про затвердження штатів Комітету державної безпеки при Раді Міністрів Української РСР», оформлювалася структура Управління, а в ряді обласних Управлінь (насамперед — прикордонних областей) створювалися 1-і відділення². Першим керівником Управління (у 1959–1966 рр.) став полковник (згодом — генерал-майор) Прокіп Савчук³.

Саме під орудою П.Савчука оформлювалася структура 1-го Управління як кваліфікованого й мобільного підрозділу, оперативні відділи котрого вели політичну та науково-технічну розвідку, розробляли закордонні еміграційні політичні центри, котрі енергійно залучалися іноземними спецслужбами до протиборства з СРСР. Вже тоді науково-технічна інформація, здобута українськими розвідниками, знаходила високу оцінку керівництва ПГУ

---

² Національна академія СБ України. Фонд спеціальних видань. Од. збер. 6373, арк. 33–35.

³ Савчук Прокіп Демидович (1918–?). Народився у с. Великий Чернятин Хмельницької області, дослужився до посади першого заступника міністра охорони громадського порядку УРСР. Був відзначений званням Почесний співробітник органів держбезпеки, орденами Вітчизняної війни I та II ступенів, Червоної Зірки, Трудового Червоного Прапора.

КДБ СРСР. Зокрема, йшлося про здобуті агентурно-оперативним шляхом за кордоном цінні відомості в галузях ядерної фізики та енергетики, ракетобудування, радіоелектроніки, виробництва синтетичних пластмас (їх синтез, будучи налагодженим на підприємствах України, дав економічний ефект у 100 млн. крб).

Особовий склад управління був і резервом ПГУ КДБ СРСР, проходив стажування в резидентурах розвідки КДБ за кордоном. За кордоном Управління проводило окремі самостійні акції за погодженням і під контролем ПГУ КДБ, а головним завданням українських розвідників вважалося використання в інтересах розвідки каналів наукового, культурного обміну, туризму та еміграції.

Новим керівником наголос був зроблений на оновленні кадрів, поповнених оперативними співробітниками з досвідом закордонної роботи, знанням іноземних мов та вищою освітою. Були встановлені робочі стосунки із міністерствами і відомствами УРСР, АН УРСР та іншими установами, зацікавленими у здобутті технічної та технологічної інформації за межами СРСР. Відповідно, основними підрозділами розвідувального органу та їх керівниками на той час стали:

1-й відділ (начальник — О. Деймон), оперативна розробка політичних центрів української еміграції, здобуття з їх позицій політичної та іншої важливої інформації;

2-й відділ (або «лінія «Л»», Г. Глушаков), підбір, первинна підготовка кандидатів для роботи у нелегальній розвідці із подальшою передачею до союзного Центру (Управління «С» ПГУ КДБ СРСР). Підрозділ передав Центру чимало майбутніх розвідників-нелегалів, котрі ефективно працювали на різних континентах⁴;

3-й відділ (з 1961 р. — П. Тимофеев), політична й науково-технічна розвідка (НТР);

Спеціальна група із підбору співробітників та агентури резерву (розвідувально-диверсійного характеру) на особливий період, який замикався на відділ «В» (з 1974 р. — 8-й відділ) Управління «С» ПГУ КДБ СРСР (Скрипник, О. 2011, с. 411–415; Скрипник, О. 2019, с. 231–237; Гавяз, М. І. 2006, с. 364; Дроздов, Ю. І. 2000, 416 с.).

Помітний внесок у становлення розвідувального підрозділу КДБ України зробив відомий професіонал «таємного фронту» генерал-майор (1972) Василь Мякушко (1923–2014) — заступник начальника (з 1961 р.), а в 1966–1971 рр. — на-

⁴ О. Скрипником, зокрема, подано біографію учасника війни Федора Хілька (1925–1999), який пройшов спецпідготовку в КДБ УРСР у 1957–1959 рр. та 17 років працював на терені нелегальної розвідки. Мав на зв'язку цінні оперативні джерела серед персоналу відомств закордонних справ і оборони, дипломатичних представництв країн перебування. У 1979–1988 рр. сам готував нелегалів 1-го Управління КДБ УРСР, передавав досвід розвідникам Служби безпеки України.

чальник Першого управління КДБ УРСР. У 1971–1984 рр. В. Мякушко працював вже заступником Голови КДБ УРСР і куратором розвідувальної лінії. В останні роки служби (1985–1991 рр.) обіймав посаду керівника представництва КДБ СРСР при МВС Народної Республіки Болгарія. Почесний співробітник органів держбезпеки, мав 6 бойових орденів та понад 30 медалей, нагороди України (Керівники української зовнішньої розвідки. 2010, с. 105–107).

Співробітники Першого управління КДБ УРСР працювали майже у всіх країнах, де існували «дипломатичні» резидентури радянської розвідки, діяли під прикриттям і в інших закордонних установах СРСР та окремих міжнародних представництвах УРСР. Не маючи власного зовнішньополітичного курсу, тим не менш, Радянська Україна мала у 1944–1991 рр. власне відомство закордонних справ, представництво при ООН, загалом — членство у 16 міжнародних організаціях. При цьому агентурним шляхом добувалася корисна інформація для провадження дипломатичної роботи представництв Української РСР в ООН та інших міжнародних організаціях, передова науково-технічна інформація.

Крім того, у всіх обласних Управліннях КДБ (УКДБ) УРСР згодом запровадили розвідувальні відділи, найбільш активними вважалися профільні відділи в УКДБ по Одеській,

Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях⁵. Перші відділи УКДБ в Україні брали участь, зокрема, у здобутті політичної та науково-технічної інформації, відборі й первинній підготовці кандидатів у розвідники-нелегали, резервістів для розвідувально-диверсійної роботи у воєнний час (Нездоля, А., Нестеренко, С. & Нестеренко, Э. 2003, с. 232–236).

Розвідка «з території» республіки також мала відчутні здобутки, вдавалося отримати джерела із значними інформаційними можливостями. Так, наприкінці 1960-х рр. був залучений до негласного співробітництва громадянин США, що мав доступ до секретів Білого Дому, Конгресу США. Через нього українські розвідники отримали секретну розробку провідних аналітичних центрів США (Ренд Корпорейшн та інших), виконану на замовлення Державного департаменту США. У документі містилися комплексні рекомендації щодо методів руйнації СРСР. Пропонувалося вдатися до підриву радянської економіки і фінансів, добитися зниження цін на нафту й газ, нав'язати гонку озброєнь, розгорнути підривні інформаційні операції, не допустити приходу до влади молодого лідера, здатного на справжні реформи радянського ладу (Бессмертный, И. 2007, с. 161–162).

⁵ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 14. (1990). Спр. 7. Арк. 65

Надалі Перше управління КДБ УРСР очолювали генерал-майори Павло Тимофеев (1971–1984 рр.), Леонід Макаров (1984–1989 рр.), Володимир Повжик (1989–1991 рр.). Завдяки зусиллям керівного складу зростала результативність роботи підрозділу. Зокрема, П. Тимофеев домігся суттєвого покращання віддачі по лінії науково-технічної розвідки (НТР), за його редакцією вийшов навчальний посібник «Підбір, вивчення, підготовка і використання з розвідувальною метою допоміжного апарату», розісланого в інші розвідувальні органи СРСР. Заступник начальника Управління полковник Валентин Цуркан посилив політичну розвідку, підняв на якісний рівень аналітичну роботу, причому аналітичні матеріали з Києва знаходили високу оцінку в ПГУ КДБ СРСР. Заступники начальника Першого управління полковники Юрій Калін та Борис Нечитайло відзначилися якісними здобутками у сфері НТР. Здобуті документація та зразки нової техніки отримали високу оцінку фахівців військово-промислового комплексу (ВПК), АН УРСР. За матеріалами одного із закордонних джерел в СРСР працювало ціле конструкторське бюро (Бессмертный, И. 2007, с. 255–256; Бессмертный, И. 2006).

Із 1970-х років розширювалися оперативні можливості та компетенція розвідувального підрозділу КДБ УРСР, у ньому створювалися нові функціональні ланки. Поступо-

во українська розвідка здобула можливості не тільки виконувати доручення Центру, але й реалізовувати самостійні завдання за узгодженням із ПГУ КДБ СРСР, яке делегувало Києву певні функції (на основі ротації у закордонних резидентурах ПГУ КДБ СРСР по різних лініях працювало 15–20 співробітників розвідки КДБ України). Представники Першого управління КДБ УРСР працювали майже у всіх країнах, де існували «дипломатичні» резидентури радянської розвідки, діяли під прикриттям і в інших закордонних установах СРСР. При цьому агентурним шляхом добувалася корисна інформація в інтересах представництв Української РСР в ООН та інших міжнародних організаціях.

На службу КДБ України потрапляли і офіцери з унікальним досвідом закордонної розвідувальної роботи. Зокрема, Анатолій Баронін прослужив 25 років у системі ПГУ КДБ СРСР, відбув чотири закордонних відрядження, у 1960–1970-х рр. працював резидентом радянської розвідки у Гані, Нігерії, Ліберії, провів низку успішних розвідувальних операцій за умов, коли у країнах перебування відбулися чотири державні перевороти і громадянська війна. Згодом очолював один із підрозділів ПГУ КДБ у Москві (понад половини співробітників якого були українцями), а у 1986–1991 рр. служив заступником начальника Першого управління КДБ Української РСР.

Після звільнення з військової служби став професором вищого навчального закладу зовнішньої розвідки України, викладав теорію розвідувальної діяльності, передавав величезний досвід закордонної праці новій генерації співробітників розвідувальної служби суверенної України. Полковник Михайло Гречка став одним із провідних радянських радників, що допомагали створювати органи державної безпеки Афганістану. Розвідник близько 10 років працював у східних країнах, беручи участь у таємному протиборстві з американською, англійською і пакистанською розвідками (навіть отримавши від противників шанобливе прізвисько «афганський лев Майкл») (Бессмертний, І. 2007, с. 27–37, 91).

Станом на 1976 р. до структури розвідувального управління додалися 4-й відділ (спецпропаганда проти закордонних політичних центрів української еміграції), 5-й відділ — спеціального резерву на особливий період та 6-й відділ, політична розвідка (Скрипник, О. 2019, с. 247). По суті, до кінця 1980-х рр. розвідувальне управління КДБ УРСР перетворилося у достатньо розгалужену розвідслужбу, з можливостями добування політичної й науково-технічної інформації стратегічного характеру та її аналітичною обробкою, проведення заходів інформаційного протиборства тощо. Після структурної реорганізації 1987–1988 рр. в ній діяли такі оперативні підрозділи:

1-й відділ, здобування воєнно-політичної та економічної інформації щодо країн НАТО;

2-й відділ, здобування воєнно-політичної та економічної інформації щодо країн Азії, Африки та на Близькому Сході;

3-й відділ, науково-технічна розвідка;

4-й відділ, інформаційно-аналітична робота та «активні заходи» (спеціальні заходи із використанням медіасфери);

5-й відділ, спеціального резерву на особливий період;

6-й відділ, агентурно-оперативна робота у закордонних «антирадянських центрах»;

7-й відділ, підбір кандидатів на нелегальну роботу за кордоном (Скрипник, О. 2019, с. 261).

В цілому до часу ухвалення Верховною Радою України Декларації про державний суверенітет Української РСР від 16 липня 1990 р., у взаємодії із 2-м (контррозвідувальним) та 5-м (контррозвідувальна протидія в ідейно-культурній та інформаційній сферах) Управлінням КДБ УРСР, розвідка провела низку «унікальних операцій з здобуванням документальних матеріалів зарубіжних спецслужб», що становили значну цінність для Центра (Голушко, Н. М. 2009, Т. 1, с. 207).

Суттєво зросла вага Першого управління КДБ УРСР по лінії *політичної та науково-технічної розвідок*. Енергійно працювали офіцери

діючого резерву КДБ під прикриттям посад у наукових та дослідницько-конструкторських закладах України. Начальник відділу політичної розвідки полковник Євген Єрмаков налагодив інформаційну роботу по країнах «третього світу», низка завербованих джерел була передана на зв'язок закордонним резидентурам ПГУ КДБ СРСР. По лінії НТР та здобуття новітніх зразків техніки й технологій відзначилися співробітники профільного відділу Першого управління полковник Сергій Соломонов, підполковники, доктор технічних наук Вадим Перчик та доктор фізико-математичних наук Костянтин Кухта, котрі тісно взаємодіяли із провідними вченими та установами АН УРСР (Безсмертний, И. 2007, с. 255–256).

Через оперативні можливості Першого управління КДБ УРСР здобувалася *технічна документація, розробки та зразки передової техніки*, що приносило колосальний економічний ефект для радянської промисловості, передовсім — ВПК. Співробітник розвідки Леонід Рожен (згодом — генерал-лейтенант, керівник Головного управління розвідки СБ України у 1999–2000 рр.) згадував, що серед «трофеїв» української розвідки опинилися новітні розробки з підвищення надійності танків, зразки й документація бомб для ураження глибоких підземних бункерів, ракетно-космічні технології із створення багаторазового космічного

човна типу «Шаттл», сучасні біотехнології тощо (Безсмертний, И. 2007, с. 203–208).

Як ілюстрацію наведемо солідний перелік високих технологій та зразків новітньої техніки військового та цивільного призначення, здобутих 1-м Управлінням КДБ УРСР у 1987 р. оперативним шляхом за кордоном (довідка Голови КДБ УРСР для Першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького була підготовлена співробітником 3-го відділу розвідувального Управління В'ячеславом Абрамовим — майбутнім начальником Головного управління розвідки СБ України у 1995–1998 рр.). Як зазначалося у документі (лютий 1988 р.), НТР КДБ УРСР працювала за цільовими замовленнями Державної комісії з військово-промислових питань РМ СРСР та Комісії Президії РМ СРСР (отримавши від неї 17 завдань), здобута нею інформація була оцінена як «особливо цінна».

Зокрема, розвідники здобули відповідні технології та документацію для удосконалення виробництва в металургійній та нафтохімічній галузях, фармакології, котрі знайшли впровадження в промисловості України. Чимало ноу-хау військового призначення запровадили на підприємствах ВПК — київських заводах «Кристал», «Маяк» (радіоелектроніка), на об'єднанні «Південмаш» (Дніпропетровськ, технології ракетобудування), «Екватор» (Миколаїв, обладнання для військових кораблів).

Лише впровадження технологій для будівництва міжконтинентальних балістичних ракет дало економію у 25 млн. крб. Були здобуті розробки щодо ракет «повітря-земля», танкових гармат, лазерних головок самонаведення ракет, систем управління тощо. Агропромисловий комплекс отримав до 35 різноманітних техніко-технологічних розробок тощо⁶.

Зрозуміло, що в умовах «холодної війни» *першочерговим об'єктом оперативної зацікавленості виступали українські націоналістичні організації, найбільш впливові в діаспорі*. З часом радянська розвідка видобула узагальнюючий документ західних спецслужб, в якому останні виступали за згортання активного використання українських націоналістичних осередків з причини їх «глибокої інфільтрації» радянською агентурою. По лінії роботи проти закордонних центрів органи держбезпеки СРСР та УРСР активно взаємодіяли зі спецслужбами союзників по Організації Варшавської угоди — Польщі, Чехословаччини, Німецької Демократичної Республіки, куди відрядили ряд співробітників 1-го Управління.

Відтак на перший план діяльності 1-го Управління КДБ УРСР вийшли *методи пропаганди та контрпропаганди, компрометації функціонерів ОУН на підставі їх кон'юнктурних зв'язків зі спецслужбами гітлерів-*

*ської Німеччини*⁷. З СРСР фінансувалися певні прорадянські українські політичні організації за кордоном, туди ж направлявся великий обсяг пропагандистської літератури. За постановою ЦК Компартії України від 16 серпня 1960 р. запроваджується «Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном».

Звітні документи Товариства свідчать, що його можливості активно використовувалися для здобуття різнопланової інформації про українські діаспорні анклавні, даних на керівників громадсько-політичних об'єднань закордонних українців, здійснення пропагандистських заходів. Вивчалися «прогресивні» з точки зору інтересів СРСР українські організації та їх лідери як потенційні провідники впливу на еміграційне середовище та джерела інформації про становище у націоналістичних угрупованнях. Специфічне забарвлення мали бесіди співробітників Товариства (серед них, наприклад, відомий радянський розвідник О. Святогоров) з емігрантами, що прибули з відвідинами до УРСР. У довідках за результатами спілкування відображалися ставлення співрозмовника до радянської дійсності та російському етносу, до націоналістичного руху, контакти з політизованими організаціями діаспори, характер занять, рівень забезпеченості,

⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 14 (1990). Спр. 7. Арк. 65–68.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 9 (1986). Спр. 10. Арк. 307–308.

особливості характеру, інтелектуального рівня. Отримані від візитерів відомості використовувалися у заходах з компрометації лідерів націоналістичних формувань⁸.

Лише у 1960–1962 рр. з пропагандистською метою вийшло 12 брошур (73,5 тис. примірників) від імені колишніх співробітників розвідки та СБ закордонних центрів ОУН, що через різні причини опинилися в СРСР, 360 радіопередач (230 годин)⁹. Розвідкою КДБ УРСР замовлялися радянським авторам відповідні друковані матеріали з компрометації керівників СБ ОУН, які потім легендувалися як праці зарубіжних українців і поширювалися через резидентури Першого головного управління КДБ СРСР. З цієї ж тематики використовувалися і автори з числа «прогресивно налаштованих» українців діаспори.

Оперативні можливості розвідувальних підрозділів активно залучалися до *інформаційно-психологічного протиборства*. Так, 3 квітня 1984 р. Колегія КДБ СРСР ухвалила рішення (віддане наказом № 0042-1984 р.) «Про заходи удосконалення агентурно-оперативної роботи органів КДБ з боротьби з антирадянською націоналістичною діяльністю», яким передбачалося, зокрема, просування до

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 4629. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1–9; Спр. 6. Арк. 1–11.

⁹ Національна академія СБ України. Фонд спеціальних видань. Од. збер. 2892. Арк. 204–212.

зарубіжних центрів ОУН оперативно вигідної інформації та дезінформації, яка б спонукала їх функціонерів відмовитися від «екстремістських дій», здобування розвідданих про їх організаційну структуру, кадри, заплановані акції з «ідеологічної диверсії», створення в СРСР легендованих агентурних груп під виглядом «інакомислячих», виведення за кордон зусиллями 1-го та 5-го Управлінь КДБ кваліфікованої агентури для осідання та проникнення до «організаційних ланок націоналістичних центрів» (Сборник Высших курсов [КГБ СССР]. 1985, с. 56–65).

Однією із провідних проблем, ідейно-політичного характеру, навколо якої зосереджувалася робота розвідки КДБ УРСР, став Голодомор 1932–1933 рр. Оперативні, «активні» та інформаційно-аналітичні заходи КДБ УРСР щодо висвітлення на Заході та політичними центрами української еміграції цієї історичної трагедії носили довгостроковий характер. Принаймні з 1987 р. КДБ УРСР розгорнув узгоджену з КДБ СРСР операцію «Фарисеї», яка націлювалася на проведення спеціальних заходів, «спрямованих на зрив» розв'язаної зарубіжними центрами ОУН під керівництвом ЦРУ США антирадянської кампанії з приводу пресловутого «штучного голоду на Україні у 1932–1933 роках»¹⁰.

¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 13 (1989). Спр. 3. Арк. 15.

Однак бажаних результатів досягти не вдалося, «бо методи політичного тиску і шельмування, — зазначав колишній заступник начальника 1-го Управління полковник Михайло Гавяз, — перекручення історичних фактів, прикрашене зображення радянської дійсності, особливо в мовній політиці, часто переконливо спростовувалися супротивниками» (Гавяз, М. І. 2006, с. 364).

Розвідка проводила *довготривалі й складні операції*, про що свідчить оперативна гра «Перевал», відомої широкому загалу як «Бумеранг» (перебіг гри подається за:¹¹; Цуркан, В. 1989, 95 с.; Корнєшов, Л. 1988). Вона велася 1-м (розвідувальним) та 5-м (контррозвідувальна робота в ідейно-культурній та інформаційній сферах) Управліннями КДБ УРСР та МВС Польщі з кінця 1960-х рр.

Лідерам ОУН (або Закордонних частин ОУН (ЗЧ), заснованих С. Бандерою) та їх Служби безпеки (СБ) підставили легендовану групу кваліфікованих агентів — у якості «представників локальної ланки націоналістичного підпілля» в Радянській Україні. У грі імітувалося існування націоналістичної групи з філіями у Польщі, Львові, Києві (керівника її СБ удавав лікар С. Панчишин). На агентурні позиції отримували з закордону інструктивні документи і літературу, значні матеріальні

кошти і техніку, а також одержували відомості про тактичні настанови ОУН. Основні результати гри були оприлюднені для компрометації закордонних націоналістичних центрів на прес-конференції в Жовтневому палаці Києва за участю її основних учасників 14 вересня 1988 р.

Фабула операції була такою. Наприкінці 1960-х рр. функціонер ЗЧ ОУН, громадянин Польщі українського походження, родич Р. Шухевича Т. Білинський (агент польської спецслужби «Адам»), який часто виїжджав за кордон, отримав від одного із лідерів ЗЧ ОУН І. Дмитріва («Рубіжного», керівника Союзу українців Британії) завдання розшукати у Львові та залучити до таємної співпраці лікаря Святослава Панчишина. У Львові «Адам» зустрічався із рідними Р. Шухевича, обговорюючи можливу кандидатуру на пост керівника підпільної мережі в Україні.

Вибір пав саме на випускника Віденського університету С. Панчишина як вихідця з авторитетної в Галичині інтелігентської сім'ї, дядько якого Ярослав Панчишин, професор медицини, обирався в 1939 р. депутатом Верховної Ради СРСР, а потім входив до складу Українського державного правління, створеного ОУН (Б) 30 червня 1941 р. Отримавши від емісара ЗЧ ОУН перевірочне завдання, С. Панчишин звернувся до органів державної безпеки УРСР. Незабаром від його імені почалася оперативна гра із закордонними ко-

¹¹ ГДА СБУ. Ф. 16.Оп. 9 (1986). Спр. 10. Арк. 105–108; Оп. 14 (1990). Спр. 7. Арк. 33; Оп. 14 (1990). Спр. 5. Арк. 16–19.

лами ОУН. Т. Білинський скеровував нового «негласного помічника» на збір інформації про розміщення в Україні ракетних установок та підбір в Києві «опорних пунктів». Як «утримувач» такого пункту КДБ УРСР був «підставлений» ЗЧ ОУН столичний журналіст Юрій Іванченко.

У ході гри С. Панчишин «виріс» до члена Проводу ЗЧ ОУН, голови «верховного суду ОУН в Україні», керівника СБ ЗЧ ОУН в Україні (з 1980 р.), отримав Золотий хрест заслуги та медаль імені С. Бандери, такий же хрест отримав і «керівник підпільної організації в Києві» Ю. Іванченко. Безпосереднє керівництво легендарною підпільною мережею в ЗЧ ОУН доручили шефу СБ Союзу українців Британії, колишньому вояку дивізії СС «Галичина» В. Олеськіву, який мав досвід роботи по лінії засилання в УРСР емісарів-розвідників, і після смерті М. Лебеда посів в жовтня 1987 р. пост керівника Проводу ЗЧ ОУН.

Існування «підпілля» ОУН в Україні імітувалося настільки кваліфіковано, що Т. Білинський, став заступником Я. Стецька, був нагороджений Золотим хрестом заслуги. Сам «Адам» час від часу відвідував Польщу і передавав через підставлених агентів МВС ПНР радянські гроші та валюту, техніку, інструкції та пропагандистську літературу. Про тактику, яку пропонувалося обрати лжепідпілля, можна судити з однієї

з інструкцій С. Панчишину: «Слід широко практикувати поширення листівок, закликів до організації виступів населення України проти існуючого в республіці ладу. Збирати і передавати важливу інформацію, особливо воєнного характеру, про дислокацію військових частин, види озброєння, місця розміщення стратегічних ракет», а також докладні відомості про дисидентський рух.

Через гру, яка майже 20 років імітувала наявність в УРСР організованого підпілля, органи держбезпеки здобували відомості про тактичні плани закордонних націоналістичних центрів. Зокрема, Ю. Іванченка ознайомили із матеріалами, які свідчили про намір керівників ЗЧ ОУН перейти до більш гострих методів боротьби: створити «бойові групи», розширити підготовку у таборі «Союзівка» молодіжних воєнізованих загонів, до викладання в яких залучаються американці українського походження, котрі воювали у В'єтнамі. На думку органів КДБ, результатами «Бумерангу» стали встановлення контролю радянської спецслужби над стратегією, тактикою, розвідувально-підривними спрямуваннями ЗЧ ОУН по відношенню до України, їх дезінформування, «виявлення і нейтралізація» понад 20 емісарів, що прибули як громадяни США, Англії, ФРН, Франції, одержання на фіктивні позиції великих грошових сум, понад 1000 примірників літератури та спеціальної розвідуваль-

ної техніки. Було перехоплено програмні й кадрові настанови IV, V, VI та VII Великих зборів.

Серед специфічних напрямів оперативних зусиль зовнішньої розвідки КДБ республіки варто виокремити *роботу по українським зарубіжним (еміграційним) релігійним центрам* — передовсім, української автокефальної та греко-католицької церков. Як свідчить «План перспективних агентурно-оперативних заходів із впровадження агентури органів КДБ в закордонні церковні центри» (лютий 1957 р.), цей напрям діяльності тісно пов'язувався із інформаційно-психологічним протиборством в рамках міжблокового протистояння у світі, під час якого і противники СРСР намагалися використати клерикальні центри, котрі нерідко взаємодіяли із еміграційними політичними угрупованнями народів СРСР.

Керівництвом КДБ СРСР вводиться в обіг поняття «ідеологічної диверсії» як «складної системи антикомуністичної діяльності, при котрій використовуються різносторонні по своєму змісту ідеї, погляди, уявлення, спеціально пристосовані противником для ворожого ідеологічного впливу на громадян соціалістичних держав, а також форми і методи, розраховані на вчинення такого впливу, добування, аналіз та використання в підривних цілях соціально-політичної інформації про життя соціалістичних країн». Під-

креслювалося, що для ідеологічної диверсії властиві деструктивний вплив на свідомість людей, її ерозія, «ідеологічне переродження», маніпулювання почуттями й думками, підрив основ державного ладу, за своїми окремими характеристиками ідеологічна диверсія наближається до агентурної діяльності, Серед можливих ознак ідеологічної диверсії називалися підривна пропаганда, розвідувально-підривна діяльність зі створення та підтримка нелегальних груп для боротьби з існуючим державним ладом (Бобков, Ф. Д. & Сидоренко, А. Г. 1976, с. 28).

Нам думку аналітиків КДБ УРСР, основними формами залучення зарубіжних релігійних центрів в рамках «ідеологічної диверсії» проти СРСР слугували:

створення на Заході негативної суспільної думки по відношенню до Радянського Союзу та соціалістичному табору в цілому;

направлення до СРСР по нелегальних каналах релігійної та пропагандистської літератури, трансляція відповідних радіопередач;

направлення до СРСР спеціальних кур'єрів з інструкціями із використання конфесійного чинника для «ворожої роботи»;

збір спеціалізованими структурами Ватикану та осередками «Свідків Єгови» в інтересах іноземних спецслужб, через вірних «на основі церковної дисципліни» різносторонньої інформації про становище в СРСР

та інших державах — членах Організації Варшавського Договору¹².

Огляд розвідувальної роботи КДБ УРСР (25 травня 1959 р.) по зарубіжних клерикальних центрах свідчив, що ЦК КПРС й Голова КДБ СРСР поставили перед спецслужбою «серйозні завдання» із посилення оперативної роботи, приділяючи при цьому «особливу увагу із проникнення нашої агентури в зарубіжні антирадянські центри з завданням розвідки та розкладницького характеру», враховуючи, що з 1950-х рр. релігійні організації стали енергійно використовуватися спецслужбами противників в «підривних цілях».

Спецслужби, зазначалося у відомчих документах, «зосередили в США всі основні церковно-сектантські центри..., і у повному контакті з Ватиканом й розвідувальними органами Ватикану, активно використовує ці центри для ідеологічної диверсії» проти «СРСР і країн народної демократії». Самі ці «центри», йшлося в документі, очолюються «церковними авторитетами із числа відомих українських націоналістів-емігрантів, що є у переважній більшості вихідцями із західних областей України».

Серед пріоритетних об'єктів розвідувальних спрямувань КДБ фігурували Ватикан, зарубіжні об'єднання українських греко-католиків

(УГКЦ), «Синод РПЦ в Америці» митрополита Анастасія (Грибановського), «Синод Української автокефальної православної церкви в США» митрополита Никанора (Абрамовича), «Об'єднана українська православна церква в Америці» під проводом митрополита Іоанна (Теодоровича) та єпископа Мстислава (Скрипника), «Українська греко-православна церква» в Канаді митрополита Іларіона (Огієнка). Наголошувалося на співробітництві представників цих конфесій із іноземними розвідками, зокрема — генеральний вікарій УГКЦ в Мюнхені Голинський іменувався співробітником американського розвідцентра «Астра», котрий намагався перенести свою діяльність в Україну. Докладалися зусилля із відновлення контактів з особами, котрі раніше перебували в агентурному апараті НКВС–НКДБ, зокрема, з довоєнним агентом «Степановим» (І. Губою, 1885–1965), архієпископом «УАПЦ в екзіні» (США, з 1954 р. перейшла в юрисдикцію Костянтинопільського патріархату). Одночасно провели «перспективні вербування» на території УРСР, у т.ч. — агента «Ткаченка», родича архієпископа УАПЦ Михайла (Хорошого), «Євгена» і «Кунша» (близьких до верхівки «Синоду УАПЦ в США»), «234» (старого знайомого Мстислава Скрипника), колишнього секретаря Київського архієпископа УАПЦ Пантелеїмона (Рудика), «Хмель-

¹² ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 12. Спр. 4. Арк. 213

ницького» (підтримував листування із Іларіоном Огієнком)¹³.

Частина конфідентів («Бандура», «Ірней» тощо) використовувалася як «маршрутна агентура» — під час поїздок до рідних в діаспору вони намагалися налагодити розробку ректора навчального закладу Ватикану з підготовки місіонерських кадрів «Руссікума» Ірнея Назарко, генерального архімандрита ордену «Василіан» Павла Миськіва, генеральної настоятельки ордену «Служебниць» Химій, авторитетних священнослужителів-католиків. Агент «Вірний» (колишній ієрей УГКЦ, перевірений на розробках катакомбників-уніатів) готувався до безстрокового зарубіжного відрядження для занурення в закордонні громади УГКЦ. Найбільшого успіху досягнув, імовірно, агент «Стяг» (псевдонім змінений — *Авт.*), котрий з 1944 р. результативно розробляв середовище УГКЦ й підпілля ОУН, надав «матеріали» для численних арештів. Виїхавши за кордон, аж до «перебудови» в СРСР постачав змістовну інформацію про «задуми Ватикану і закордонних антирадянських клерикально-націоналістичних центрів»¹⁴.

Планувався спільний комплекс заходів 1-го та 4-го (секретно-політичного) Управління КДБ УРСР із удосконалення агентурно-оперативної

розробки зарубіжних релігійних центрів, пов'язаних із іноземними розвідками. Водночас визнавалося, що заходи органів КДБ УРСР «носять примітивний характер», не дають «особливої користі», самі чекісти незадовільно орієнтуються у діяльності згаданих структур і не мають на цій ділянці кваліфікованої агентури. Відтак пропонувалося створити у ПГУ КДБ СРСР «спеціальний відділ для роботи по закордону під релігійним прикриттям», в КДБ УРСР — окреме відділення в 1-у відділі). Висловлювалися міркування про необхідність направлення за кордон «перевіреної агентури» із числа священнослужителів РПЦ і Римо-Католицької Церкви на посади настоятелів або адміністраторів, використання значних можливостей католикоса Вірменської григоріанської церкви, для створення закордонних резидентур під «церковним прикриттям», а також збільшити відправлення зарубіжній аудиторії матеріалів щодо релігійного життя в СРСР.

Перспективним вважався напрям із «підпорядкування» спецслужбі протестантських деномінацій України (передовсім — Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів), у т.ч. і для використання в оперативних інтересах «багатої матеріальної бази» їх зарубіжних громад. Пропонувалося через агентуру серед його функціонерів, «витиснути» американські місіонерські групи й «пара-

¹³ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 12. Спр. 4. Арк. 3–4, 117–135, 210, 217–218.

¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 501. Арк. 20; Ф. 2. Оп. 12. Спр. 20. Арк. 23, 131–132.

лізувати підривну діяльність американської розвідки» в осередках баптистів Східної Європи, активізувати роботу протестантів України (конфідентів КДБ) в міжнародних релігійних форумах, скликати (під егідою спецслужби) в СРСР організаційний комітет з проведення міжнародного (всеєвропейського) конгресу протестантських громад¹⁵.

Великий комплекс розвідувально-аналітичних заходів було проведено за кілька років навколо підготовки до відзначення 1000-ліття Хрещення Русі у 1988 р., навколо якого точився великий комплекс імplementованих у стратегію психологічної війни заходів іноземних спецслужб, еміграційних релігійних об'єднань та політичних осередків діаспори¹⁶. Проводилися і «активні» заходи проти верхівки закордонних релігійних об'єднань. Як повідомляв КДБ УРСР до ЦК КПУ (9 лютого 1988 р.), розвідкою велася операція «Конклав» із компрометації перед Ватиканом очільників УГКЦ з використанням як справжніх, так і підроблених чекістами документів митрополита УГКЦ Йосипа (Сліпого). При цьому «плани Й. Сліпого з його таємного архіву» щодо «творення патріархату УГКЦ» та щодо його авторитарних методів керівництва оперативним шляхом просувалися

¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 12. Спр. 4. Арк. 215–218.

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 14 (1990). Спр. 5. Арк. 50–60.

до проводів закордонних осередків ОУН та греко-католицької церкви¹⁷.

В Україні енергійно підбиралися й вербувалися для подальшої роботи за кордоном під орудою ПГУ КДБ УРСР кандидати на нелегальну роботу по лінії релігійних об'єднань. Так, в православному Овруцькому монастирі (Житомирська область, закритий наприкінці 1950-х рр. у рамках «хрущовських гонінь» на Церкву) за вказівкою ПГУ КДБ СРСР придбали конфідентів серед молодих монахинь із фельдшерською освітою для подальшого направлення до Горненського монастиря поблизу Єрусалима¹⁸.

Кваліфіковані співробітники розвідки та інших оперативних підрозділів КДБ Української РСР отримали, по суті перший після Другої світової війни та операцій проти озброєного підпілля ОУН в Західній Україні (1944–1956 рр.) серйозний *досвід розвідувальних операцій та оперативно-бойових дій* у складі т.зв. позаструктурних (нештатних) спецпідрозділів КДБ СРСР «Зеніт» і «Каскад» під час Афганської війни 1979–1989 рр. На їхнє комплектування направлялися співробітники КДБ і спецрезервісти, підготовлені 8-м відділом Управління «С» (нелегальна розвідка) ПГУ КДБ СРСР (сформований у середині 1970-х рр. 8-й відділ готував спецрезервістів на

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 14 (1990); Спр. 7. Арк. 33.

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 27. Спр. 1. Арк. 36.

особливий період) (Дроздов, Ю. И. 2000, с. 194).

Перший же рік Афганської війни виявив неготовність радянської спецслужби та військ спецпризначення адекватно протистояти специфічній тактиці збройних формувань ісламської опозиції, вести агентурно-оперативну роботу у патріархальній, ментально майже середньовічній країні, надійно захищати війська від розвідувальної-диверсійної тактики моджахедів. Відтак 18 липня 1980 р. вийшла постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР № 615-200 щодо створення загону спецпризначення «Каскад» й приписом розпочати діяльність в Афганістані до 15 серпня 1980 р.

Діяльність «Каскаду» регламентувалася наказом Голови КДБ СРСР № 00100 від 22 липня 1980 р. Власне під загальною назвою «Каскад» діяли групи співробітників КДБ з різних регіонів — «Урал», «Кавказ», «Алтай», «Тибет» (Середня Азія) і «Карпати» від Української і Молдавської РСР. Керівництвом ПГУ КДБ СРСР перед спецпідрозділом були поставлені завдання надання допомоги у створенні органів держбезпеки прорадянського режиму у Кабулі, організації агентурно-бойової роботи проти антиурядових збройних формувань, проведення силових спецзаходів проти найбільш агресивних противників «народної влади» (Лобачев, Г. С. 2010, с. 72). Головними задачами

співробітників цих позаструктурних формувань КДБ була спеціальна розвідка, розклад агентурним шляхом бандформувань, фізичне усунення їхніх лідерів, звільнення заручників, інструкторська підготовка співробітників афганських органів безпеки. На зв'язку у співробітників «Каскаду» перебувало кілька сотень оперативних джерел. «Каскад» змінила навесні 1983 р. група «Омега», що брала участь в 12 значних військових і 300 локальних оперативно-бойових операціях, здобула інформацію для 1500 авіаударів. У квітні 1984 р. цей позаструктурний спецпідрозділ КДБ був розформований.

Афганська війна стала випробуванням і для співробітників органів держбезпеки України. У складі Першого управління КДБ УРСР діяла ретельно засекречена структура (до 10 офіцерів), яка виступала куратором спецпідрозділів, що формувалися у мирний час на випадок війни. До спецрезерву прискіпливо вибирали співробітників КДБ, котрі володіли іноземною мовою, з ними щорічно проводили навчальні збори за спеціальною підготовкою. Час від часу вони проходили підготовку на курсах удосконалення оперскладу при ПГУ СРСР для можливого використання в глибокому тилу супротивника (насамперед — проти його засобів ракетно-ядерного нападу, управління і зв'язку) (Болтунов, М. 1998, с. 382–384; Отряд специаль-

ного призначення «Каскад». 2000, с. 17–18).

Влітку 1979 р. близько 2,5 тис. офіцерів зі всієї України зосередили у Сумах на таємні збори, відібравши 250 осіб (із них 130 кадрових офіцерів і прапорщиків, інші — спецрезервісти) для виконання спеціального завдання у Демократичній Республіці Афганістан (ДРА). Команда «Карпати» включала штаб, вузол зв'язку, два оперативні напрями. Другий напрям (командир — майор Олександр Нездоля, у майбутньому — генерал-майор СБУ), зокрема, включав десять оперативно-бойових груп по 10 бійців кожна. Почалася інтенсивна підготовка команди спецпризначення. Її начальником призначили ветерана війни, кавалера трьох бойових орденів, заступника начальника одного з підрозділів 1-го Управління КДБ УРСР полковника М. Ковальова, начальником штабу — полковника Г. Лобачева (Нездоля, А., Нестеренко, С. & Нестеренко, Э. 2003, с. 192–193). В Україні був сформований полк спецпризначення, куратором якого був генерал-майор В. Мякушко. На базі 103-ї повітрянодесантної дивізії у Фергані полк пройшов додаткову фізичну, вогневу, країнознавчу підготовку. Передова група «Карпат» висадилася в Шинданді 12 серпня 1980 р.

Підгрупу «Карпати-1» (8 оперативно-бойових груп, радіостанція та тиловий підрозділ) залишили там саме для оперативного прикриття

стратегічно важливого аеродрому Шинданд та роботи в провінціях Фарах і Німроз (у взаємодії із 5-ю гвардійською мотострілецькою дивізією та радниками КДБ СРСР). «Карпати-2» направили в саму «проблемну» точку — Герат, для прикриття західного кордону з Іраном. Команда ділилася на групи по 12 чоловік. Наголос робився на агентурно-оперативну роботу, створення інформаційної мережі. У стислий термін співробітники «Карпат» налагодили здобуття цінної розвідувальної інформації, яка одразу ж передавалася військам для реалізації у бойових операціях. Зокрема, було отримано відомості про проведення наради керівників антиурядових збройних формувань для обговорення планів відриву від ДРА південно-західних територій та активізації війни проти центральної влади. Із використанням розвідувальних даних ватажки моджахедів та їх охоронці (до 60 осіб) були знищені повітряними штурмовими ударами (Бессмертный, И. 2007, с. 151).

Позитивний ефект дала участь бійців «Карпат» у військових операціях в провінції Герат. Вдалося придбати цінні джерела інформації, сформувати агентурний апарат, завдяки оперативно-бойовим діям очистити провінцію від антиурядових формувань, витіснивши їх в гори. Серед негласних джерел команди, завдяки знанню місцевої специфіки та мистецтву вербувальної роботи, опинилися авторитетні особи, наприклад,

агент «Осанн» — виходець із родини релігійних авторитетів, який мав можливість отримувати достовірну інформацію про дислокацію, склад і плани дій формувань моджахедів.

У мірі набуття оперативно-бойового досвіду спецпризначенці з України перейшли до організації складних операцій. Співробітникам «Карпат» вдалося встановити довірчі стосунки з командиром загону місцевої самооборони, вчителем Саттаром. З почуття помсти за скривджених моджахедами земляків, Саттар повідомив про маршрут каравану з Пакистану, включаючи 40 іноземних інструкторів. Будучи підсилена армійським розвідувальним батальйоном, команда «Карпати» влаштувала засідку, знищила 34 моджахеда і захопила велику кількість зброї та документів (Лобачев, Г. С. 2010, с. 132–133).

Залучення до співробітництва агентів групи «Карпати» — «Ахфалі» (старійшини, що мав вплив на всю південну зону Афганістану) та його сина «Дуста» дозволило влаштувати ряд успішних засідок на каравани бандгруп, захопити низку польових командирів, зброю та великі грошові суми. Закріпивши співробітництво, вдалося просунути «Дуста» із рекомендаційними листами від його батька до ватажків афганської антиурядової еміграції в Пакистані. Агент повернувся із призначенням головним командиром об'єднання 18 загонів моджахедів в провінції Герат, відповідними інструктивними

документами. В результаті діяльності агента, вдалося активізувати розклад активних бойових формувань опозиції, обмежити їх диверсійно-терористичну діяльність, а в радіусі 150 км навколо Шинданда припинилися бойові дії, кілька загонів ісламістів перейшло на сторону влади (Лобачев, Г. С. 2010, с. 198–205).

Поза сумнівом, співробітники радянських спецслужб — армійської і держбезпеки — проявили на таємному фронті Афганської війни високий професіоналізм і самовідданість. Як промовисто зауважив командир «Карпат» Г. Лобачев, «нашою ж командою в Афганістані не скоєно нічого такого, щоб не відповідало загальнолюдському розумінню таких понять, як честь і мораль. Немає у нас на душі гріхів, які б потрібно було замолювати. І соромитися нам німа чого. Ми чесно виконували Присягу». 110 співробітників «Карпат» отримали урядові нагороди, включаючи 3 ордени Червоного Прапора, 41 орден Червоної Зірки (Лобачев, Г. С. 2010, с. 23, 129).

Висновки. Починаючи із 1960-х років розширилися оперативні можливості та компетенція розвідувального підрозділу КДБ при РМ УРСР, у ньому створювалися нові функціональні ланки. Пріоритетними виступали лінії політичної та науково-технічної розвідки, оперативна розробка закордонних політичних еміграційних об'єднань, афільованих у систему психологічної війни та підготовки

до можливого глобального збройного конфлікту, спецпропаганда й підготовка до розвідувально-диверсійної діяльності в особливий період.

Поступово українська розвідка здобула можливості не тільки виконувати доручення Центру, але й реалізувати самостійні завдання за узгодженням із ПГУ КДБ СРСР, яке делегувало Києву певні функції. Ефективною роботою за кордоном відзначилося чимало розвідників-нелегалів, які були підібрані, перевірені й отримали первинну підготовку завдяки співробітникам КДБ УРСР. По суті, до початку 1970-х рр., розвідувальне управління КДБ УРСР перетворилося у повноцінну розвідслужбу, що з погляду істо-

рико-державотворчої перспективи України заклало серйозні організаційно-функціональні та оперативно-службові передумови до творення спеціальних служб вже незалежної України. Унікальний досвід оперативної роботи проти іррегулярних формувань у специфічних цивілізаційних умовах був отриманий під час Афганської війни.

Після розпаду СРСР близька ста співробітників ПГУ КДБ СРСР та Першого управління КДБ УРСР перейшли на службу Українській державі та склали кадрову основу Головного управління розвідки — Департаменту розвідки Служби безпеки України (з 2004 року — Служба зовнішньої розвідки України).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бессмертный, И. (2007). *Силуэты разведки: Книга-интервью*. Одесса, 264 с.
- Бессмертный, И. (2006). Технические секреты — его ремесло. *Газета «2000»*, 16 апреля, с. 8.
- Бобков, Ф. Д. & Сидоренко, А. Г. (1976). *Общая характеристика идеологической диверсии империалистических государств против СССР*. Москва, 128 с.
- Болтунов, М. (1998). *Власть и спецназ*. Москва, 508 с.
- Булавин, А. А. (2019). *Вспомним всех поименно...* Киев, 526 с.
- Веденеев, Д. В. (2008). *Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки*. Киев, 432 с.
- Ветерани розвідки завжди в строю*. (2013). (Рук. авт. колективу В. І. Легомінов). Київ, 138 с.
- Веденеев, Д. В. (2009). З досвіду використання історичних знань у державно-патріотичному вихованні особового складу Національної академії СБ України. *Збірник наукових праць Національної академії СБУ*. № 27, с. 23–27.
- Веденеев, Д. В. (2017). Науково-технічна розвідка Комітету держбезпеки Української РСР (1954–1991 рр.). *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки сухопутних військ*.

Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції (Львів, 11–12 травня 2017 р.). Львів, с. 342.

Веденєєв, Д. В. (2022a). Інституалізація досліджень історії вітчизняних спецслужб в Національній академії Служби безпеки України (1992–2010 рр.). *Шості Череванівські наукові читання (на пошану професора А. С. Череваня): збірник наукових статей*. Полтава, випуск VI, с. 14–22.

Веденєєв, Д. В. (2022b). Від Франца-Йосипа до Горбачева. Оперативна діяльність та життєпис Василя Хомяка — суперагента радянської розвідки «82». *Радянські репресії у західних областях України (1939–1953): історія, особистості, пам'ять: колективна монографія*. Riga, с. 347–371.

Гавяз, М. І. (2006). *Нова доба органів держбезпеки. Борис Шульженко. Особистість і час: Документи, спогади, матеріали*. Київ, с. 362–385.

Голушко, Н. М. (2009). *КГБ України. Последний председатель*. (Т. 1). Донецьк, 512 с.

Дорожкін, О. Н. (2011). *Афганістан. Отчет о командировке офицера агентурной разведки*. Київ, 216 с.

Дроздов, Ю. І. (2000). *Записки начальника нелегальной разведки*. Москва, 416 с.

Керівники української зовнішньої розвідки. Хоменко, В. Д. (авт.-упоряд.), Скрипник, О. В., Шиденко, І. М. & інші. (2010). Київ, 176 с.

Корнешов, Л. (1988). Кто есть кто в заграничном оуновцев. *Известия*, 15 сентября.

Літопис УПА. Нова серія. (2001). (Т. 3). Київ–Торонто, 648 с.

Лобачев, Г. С. (2010). *Команда «Карпаты» отряда спецназначения КГБ СССР «Каскад»*. Одесса, 304 с.

Нездоля, А., Нестеренко, С. & Нестеренко, Э. (2003). *Досьє генерала госбезопасности Александра Нездоли*. Белая Церковь, 471 с.

Отряд специального назначения «Каскад». Факты. Воспоминания. Свидетельства. Судьбы. (2000). Одесса, 248 с.

Рожен, Л. М., Веденєєв, Д. В., Гавриленко, О. А. & інші. (2011). *Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України*. Київ, 536 с.

Скрипник, О. В. (2009). *Український слід у розвідці*. Київ, 319 с.

Скрипник, О. В. (2011). *Розвідники, народжені в Україні*. Київ, 621 с.

Скрипник, О. В. (2013). *Особлива територія*. Київ, 440 с.

Скрипник, О. В. (2019). *Українська розвідка. 100 років боротьби, протистояння, звершень*. Київ, 344 с.

Цуркан, В. (1989). *Холостий хід ОУН*. Львів, 95 с.

REFERENCES

Bessmertnyj, Y. (2007). *Syluety razvedky: Knyha-ynterv'iu* [Intelligence Silhouettes: Interview Book]. Odessa, 264 s. [in Russian].

Bessmertnyj, Y. (2006). *Tekhnicheskiye sekrety — eho remeslo* [Technical secrets are his trade]. *Hazeta "2000"*, 16 apreliia, s. 8. [in Russian].

Bobkov, F. D. & Sydorenko, A. H. (1976). *Obschaia kharakterystyka ydeolohycheskoj dyversyy ymperyalystycheskykh hosudarstv protyv SSSR* [General characteristics of the ideological sabotage of the imperialist states against the USSR]. Moskva, 128 s. [in Russian].

Boltunov, M. (1998). *Vlast' y spetsnaz* [Power and special forces]. Moskva, 508 s. [in Russian].

Bulavyn, A. A. (2019). *Vspomnym vsekh poymenno...* [Let's remember everyone by name...]. Kyev, 526 s. [in Russian].

Vedeneev, D. V. (2008). *Ukraynskyj front v vojnakh spetssluzhb: Ystorycheskye ocherky* [Ukrainian front in the wars of special services: Historical essays]. Kyev, 432 s. [in Russian].

Veterany rozvidky zavzhdy v stroiu [Intelligence veterans are always ready]. (2013). (Ruk. avt. kolektyvu V. I. Lehominov). Kyiv, 138 s. [in Ukrainian].

Viedenieiev, D. V. (2009). *Z dosvidu vykorystannia istorychnykh znan' u derzhavno-patriotychnomu vykhovanni osobovoho skladu Natsional'noi akademii SB Ukrainy* [From the experience of using historical knowledge in the state-patriotic education of the personnel of the National Academy of the Security of Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats' Natsional'noi akademii SBU*. № 27, s. 23–27. [in Ukrainian].

Viedenieiev, D. V. (2017). *Naukovo-tekhnichna rozvidka Komitetu derzhbezpeky Ukrainy RSR (1954–1991 rr.)* [Scientific and technical intelligence of the State Security Committee of the Ukrainian SSR (1954–1991)]. *Perspektyvy rozvytku ozbroiennia ta vijs'kovoï tekhniky sukhoputnykh vijs'k. Zbirnyk tez dopovidej Mizhnarodnoi naukovo-tekhnichnoi konferentsii* (L'viv, 11–12 travnia 2017 r.). L'viv, s. 342. [in Ukrainian].

Viedenieiev, D. V. (2022a). *Instytualizatsiia doslidzhen' istorii vitchyznianskykh spetssluzhb v Natsional'nij akademii Sluzhby bezpeky Ukrainy (1992–2010 rr.)* [Institutionalization of research into the history of domestic special services at the National Academy of the Security Service of Ukraine (1992–2010)]. *Shosti Cherevanivs'ki naukovi chytannia (na poshanu profesora A. S. Cherevania): zbirnyk naukovykh statej*. Poltava, vypusk VI, s. 14–22. [in Ukrainian].

Viedenieiev, D. V. (2022b). *Vid Frantsa-Josypa do Horbacheva. Operatyvna diial'nist' ta zhyttiepys Vasylia Khomiaka — superahenta radians'koi rozvidky "82"* [From Franz Joseph to Gorbachev. Operational activity and biography of Vasyl Khomyak — super agent of Soviet intelligence «82»]. *Radians'ki represii u zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (1939–1953): istoriia, osobystosti, pam'iat': kolektyvna monohrafiia*. Riga, s. 347–371. [in Ukrainian].

Haviaz, M. I. (2006). *Nova doba orhaniv derzhbezpeky. Borys Shul'zhenko. Osobystist' i chas* [A new era of state security agencies. Boris Shulzhenko. Personality and time]: *Dokumenty, spohady, materialy*. Kyiv, s. 362–385. [in Ukrainian].

Holushko, N. M. (2009). *KHB Ukrainy. Poslednyj predsedatel'* [KGB of Ukraine. Last Chairman]. (T. 1). Donetsk, 512 s. [in Russian].

Dorozhkin, O. N. (2011). *Afhanystan. Otchet o komandyrovke ofytsera ahenturnoj razvedky* [Afghanistan. Intelligence officer travel report]. Kyev, 216 s. [in Russian].

Drozdov, Yu. Y. (2000). *Zapysky nachal'nyka nelehal'noj razvedky* [Notes of the head of illegal intelligence]. Moskva, 416 s. [in Russian].

Kerivnyky ukrains'koi zovnishn'oi rozvidky [Heads of Ukrainian foreign intelligence]. Khomenko, V. D. (avt.-uporiad.), Skrypnyk, O. V., Shydenko, I. M. & inshi. (2010). Kyiv, 176 s. [in Ukrainian].

Korneshov, L. (1988). Kto est' kto v zahrantsentre ounovtsev [Who is who in the foreign center of the OUN]. *Yzvestyia*, 15 sentiabria. [in Russian].

Litopys UPA. Nova seriia [Annals of the UPA. New series]. (2001). (T. 3). Kyiv–Toronto, 648 s. [in Ukrainian].

Lobachev, H. S. (2010). *Komanda "Karpaty" otriada spetsnaznachenya KHB SSSR "Kaskad"* [Team "Karpaty" of the special forces detachment of the KGB of the USSR "Cascade"]. Odessa, 304 s. [in Russian].

Nezdoia, A., Nesterenko, S. & Nesterenko, E. (2003). *Dos'e henerala hosbezopasnosti Aleksandra Nezdoly* [Dossier of State Security General Oleksandr Nezdolya]. Belaia Tserkov', 471 s. [in Russian].

Otriad spetsyal'noho naznachenya "Kaskad". Fakty. Vospomynanyia. Svydetel'stva. Sud'by [Detachment of special purpose "Cascade". Data. Memories. Evidence. fate]. (2000). Odessa, 248 s. [in Russian].

Rozhen, L. M., Viedienieiev, D. V. Havrylenko, O. A. & inshi. (2011). *Narysy z istorii rozvidky sub'ektiv derzhavotvorenna na terenakh Ukrainy* [Essays on the history of intelligence of state-building subjects on the territory of Ukraine]. Kyiv, 536 s. [in Ukrainian].

Skrypnyk, O. V. (2009). *Ukrains'kyj slid u rozvidtsi* [Ukrainian footprint in intelligence]. Kyiv, 319 s. [in Ukrainian].

Skrypnyk, O. V. (2011). *Rozvidnyky, narodzheni v Ukraini* [Scouts born in Ukraine]. Kyiv, 621 s. [in Ukrainian].

Skrypnyk, O. V. (2013). *Osoblyva terytoriiia* [Special territory]. Kyiv, 440 s. [in Ukrainian].

Skrypnyk, O. V. (2019). *Ukrains'ka rozvidka. 100 rokiv borot'by, protystoiannia, zvershen'* [Ukrainian intelligence. 100 years of struggle, confrontation, achievements]. Kyiv, 344 s. [in Ukrainian].

Tsurkan, V. (1989). *Kholostyj khid OUN* [OUN idle speed]. L'viv, 95 s. [in Ukrainian].

Dmytro Viedienieiev

Doctor of Historical Sciences,

Professor,

Leading Researcher

of the Scientific-Research Centre

of the Military History,

The National Defence University

of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiyi

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>

**FOREIGN INTELLIGENCE AS A DIRECTION
OF THE OPERATIONAL ACTIVITIES OF THE STATE SECURITY
BODIES OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF GLOBAL MILITARY
AND POLITICAL CONFLICT IN THE WORLD (1954–1991)**

The article on the basis of the documentary heritage of special services and research works reveals the mission and main directions of operational activity of the foreign intelligence unit (1st Department) of the State Security Committee of the Ukrainian SSR during the Cold War. These are the leading factors of the international and military-political situation, which determined the priorities of intelligence official activity from the standpoint of Ukraine. The evolution of organizational and functional construction of intelligence, the structure of its central apparatus and regional bodies, personnel policy is revealed. The organization and basic results of work in the areas of political, scientific, technical, humanitarian intelligence, the development of foreign centers of Ukrainian political emigration and denominational associations are studied. The data on the latest technologies and advanced equipment of a military nature are provided. The agent work of intelligence in relation to foreign Ukrainian religious communities is investigated. Some long-term special operations against foreign organizations of Ukrainian nationalists and the experience of operational and combat activity during the Afghan War of 1979–1989 are covered separately.

Keywords: *intelligence, special services, operational art, national security, “cold war”, special propaganda.*